

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Özel Sayı | Special Issue

Cilt | Volume 23 • Sayı | Issue Din ve Coğrafya

Nisan | April 2024

İslâm Tarihçiliğinde Toplumlari Şekillendiren Bir Unsur Olarak Coğrafya: Mes'ûdî Örneği*

Geography as a Shaping Element of Societies in Islamic Historiography: The Example of al-Mas'ûdî

Zeynep KAYA ÜNAL

Dr. Öğr. Üyesi | Asst. Prof.

Yalova Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi

Yalova, Türkiye

Yalova University, Department of Islamic History and Arts, Islamic History

Yalova, Türkiye

zeynep.unal@yalova.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-0346-1043>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 30.12.2023

Kabul Tarihi | Accepted: 03.04.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.04.2024

Atıf | Cite As

Kaya Ünal, Zeynep. "İslâm Tarihçiliğinde Toplumlari Şekillendiren Bir Unsur Olarak Coğrafya: Mes'ûdî Örneği". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/Din ve Coğrafya (2024), 175-189. <https://doi.org/10.14395/hid.1410999>

* Bu makale 5-6 Ekim 2023 tarihlerinde gerçekleştirilen Din ve Coğrafya Sempozyumu'nda sunulan 'İslâm Tarihçiliğinde Toplumlari Şekillendiren Bir Unsur Olarak Coğrafya: Mes'ûdî Örneği' başlıklı bildirinin geliştirilmiş halidir.

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışma için etik kurul izni, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'nun 09.12.2021 tarihli ve 2021/286 numaralı kararı ile alınmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

* This article is the enhanced version of the paper titled "Geography as a Shaping Element of Societies in Islamic Historiography: The Example of al-Mas'ûdî," presented at the Religion and Geography Symposium held on October 5-6, 2023.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: Ethics committee permission for this study was obtained with the decision of Hitit University Non-Interventional Research Ethics Committee dated 09.12.2021 and numbered 2021/286. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Geography as a Shaping Element of Societies in Islamic Historiography: The Example of al-Mas'ūdī

Abstract

When writing their works, Muslim historians have tended to start from the beginning of history, that is, from creation. In this way, the history of the universe was taken as the beginning of the history of humanity and connected to Islamic history together with the history of the prophets. Al-Mas'ūdī, on the other hand, in the IV/Xth century, introduced the geography of the world with its land, seas, and waters, and produced a text that deals with history almost simultaneously with the ground on which it took place. This feature made the author's name mentioned among Islamic historians as well as geographers. However, al-Mas'ūdī's approach to geography is quite different from that of a geographer. The author evaluated historical geography together with geographical history. He carefully recorded how the earth with its fauna and flora affected human history, how it shaped societies, and how societies in turn affected their environment. Carrying his research beyond the information he received from written sources, the scholar carefully examined and conveyed these features during his travels; he tried to enlighten the issues he was curious about or doubted by discussing them with locals, merchants and sailors. In this way, the information he obtained through observations and inquiries sometimes surpassed the written sources. In this way, he created a human-centered historiography by studying human geography. This article aims to classify the effects that emerged as a result of man's relationship with the geography of the earth based on al-Mas'ūdī's narrative in his extant works *Murūj al-dhahab* and *al-Tanbīh wa'l-ishrāf*. Thus, the cultural differences of societies in terms of basic needs such as nutrition and shelter, as well as the effects of activities such as the domestication of animals and acclimatization of plants on human history will be identified in the author's historiography. In this way, the contributions of treating geography as an element of historical narrative to the field of historiography will be indicated, and it will be seen that al-Mas'ūdī's pioneering approach allows us to look at history from a different perspective. For this purpose, first of all, the description of the earth's position in the universe as conveyed in the author's works will be explained. For al-Mas'ūdī stated that the earth was composed of four elements, which are fire, air, water, and earth, in accordance with the prevailing scientific approach of his time, but he also pointed to the distance of celestial spheroids from these lowly materials of the sublunar realm. He is also aware that the celestial bodies are the main factor in the formation of the seasons on earth. When it comes to the author's description of the earth, it is seen that he relies on the Iranian kishvar system. Accordingly, the center of the earth is the climate of Babylon/Iraq, the region where al-Mas'ūdī was born and spent the first years of his life. The settled geography of the world is depicted with six climates surrounding this climate. The fact that al-Mas'ūdī is not satisfied with these descriptions and distinguished himself by applying the theoretical knowledge to all living things on earth, humans, animals and plants, is seen in the information he gives about the effect of geography on living life. The author's geographical determinism explains precisely how each climatic region affects the life on it with its unique characteristics. This effect manifests itself not only physically, such as the change in the color of people's skin, but also in the change of their mental state or the emergence of diseases. Therefore, according to the author, understanding the characteristics of a region also provides enough information to explain many of the material and spiritual conditions of the people of that climate. Although al-Mas'ūdī compiled these explanations mainly from written sources, he used both his own observations and the information he acquired through his investigations to substantiate them. Therefore, as seen in the centrality of the Babylonian climate, he considered his own region and society as the main one, and explained this with reasons that he found quite justifiable. The author's reference point is the most moderate region and the most moderate society, namely the Iraqi region and its people. Therefore, al-Mas'ūdī is placed at the center of his narrative not only as the author but also because he originated in the most moderate point of the world. The elements briefly mentioned here show that al-Mas'ūdī's contributions to Islamic historiography as a historian are linked to his evaluation of geography as an essential element of history. This article aims to prove the effect of geography on the shaping of societies and thus history through al-Mas'ūdī's narrative.

Keywords: Islamic History, Geography, al-Mas'ūdī, Islamic Historiography, Historical Geography.

İslâm Tarihçiliğinde Toplumlari Şekillendiren Bir Unsur Olarak Coğrafya: Mes'ūdī Örneği

Öz

Müslüman tarihçiler, eserlerine tarihin başlangıcı olarak kabul ettikleri yaratılıştan başlama temâyülünde olmuştur. Bu şekilde evrenin tarihi, insanlık tarihinin başlangıcı olarak ele alınmış, peygamberler tarihiyle birlikte İslâm tarihine bağlanmıştır. Mes'ūdī ise 4./10. yüzyılda buna ek olarak dünya coğrafyasını karaları, denizleri ve sularıyla birlikte tanıtmış, tarihi üzerinde gerçekleştiği mekanla neredeyse eşzamanlı şekilde ele aldığı bir metin ortaya koymuştur. Müellifin bu özelliği, isminin İslâm tarihçileri kadar coğrafyacıları arasında da zikredilmesini sağlamıştır. Ancak Mes'ūdī'nin coğrafyaya yaklaşımı bir coğrafya yazarından oldukça farklıdır. Müellif tarihsel coğrafyayı, coğrafi tarihle birlikte değerlendirmiştir. Fauna ve florasıyla ele aldığı yeryüzünün insanlık tarihini nasıl etkilediğini, toplumlari nasıl şekillendirdiğini ve buna mukabil toplumların çevrelerine nasıl tesir ettiğini

özenle kaydetmiştir. Araştırmalarını yazılı kaynaklardan aldığı bilgilerin ötesine taşıyan Mes'ûdî, seyahatleri esnasında bu özellikleri dikkatle tetkik ederek aktarmış; merak ettiği ya da şüphe duyduğu konuları yerlilerle, tüccar ve denizcilerle müzakere ederek aydınlatmaya çalışmıştır. Bu şekilde gözlem ve soruşturmalarla elde ettiği malumatı, kimi durumlarda yazılı kaynakların önüne geçirmiştir. Bu sayede beşerî coğrafyayı işleyerek, insan merkezli bir tarih yazımı ortaya koymuştur. Bu makale, insanın yeryüzü coğrafyasıyla kurduğu ilişki neticesinde ortaya çıkan etkileri Mes'ûdî'nin günümüze ulaşan eserleri *Mürûcû'z-zeheb* ve *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*'taki anlatımından yola çıkarak tasnif etmeyi amaçlamaktadır. Böylece toplumların beslenme, barınma gibi temel ihtiyaçlar konusundaki kültürel farklılıkları; bunun yanı sıra hayvanların evcilleştirilmesi ve bitkilerin aklimatizasyonu gibi faaliyetlerin insanlık tarihi üzerindeki etkileri, müellifin tarih yazımındaki şekliyle tespit edilecektir. Bu vesileyle coğrafyanın tarih anlatısının bir unsuru olarak ele alınmasının tarih yazımı alanına sunduğu katkılar belirtilerek Mes'ûdî'nin öncü yaklaşımının tarihe farklı bir pencereden bakma imkânı tanıdığı görülecektir. Bu amaçla öncelikle müellifin eserlerinde aktarıldığı şekliyle yeryüzünün evrendeki konumunun tasviri açıklanacaktır. Zira Mes'ûdî kendi çağının hâkim bilimsel yaklaşımı gereği dünyanın ateş, hava, su ve toprak şeklinde dört unsurdan teşekkül ettiğini belirtirken aynı zamanda, semavi cisimlerin ay altı alemin bu süfli materyallerinden uzaklığına işaret etmektedir. Yine yeryüzünde mevsimlerin oluşumundaki ana etmenin gök cisimleri olduğunun da farkındadır. Müellifin yeryüzü tasvirine gelindiğinde ise İran menşeli *kışver* sistemine dayandığı görülmektedir. Buna göre yeryüzünün merkezi Mes'ûdî'nin de doğduğu ve hayatının ilk yıllarını geçirdiği bölge olan Bâbil/İrak iklimidir. Dünyanın yerleşik coğrafyası bu iklimi kuşatan altı iklim ile tasvir edilmektedir. Mes'ûdî'nin bu tasvirlerle yetinmeyerek teorik bilgiyi yeryüzünde yaşayan tüm canlılara, insan, hayvan ve bitkilere uygulaması ile temayüz ettiği, coğrafyanın canlı yaşama etkisiyle ilgili verdiği malumatta görülmektedir. Müellifin coğrafi determinizmi her iklim bölgesinin kendine has özellikleriyle üzerindeki yaşamı nasıl etkilediğini kati şekilde açıklamaktadır. Bu etki insanların ten renklerindeki değişiklik gibi fiziksel olduğu kadar, ruhi durumlarının değişiminde ya da hastalıkların ortaya çıkışında da kendisini göstermektedir. Dolayısıyla müellife göre bir bölgenin özelliklerinin anlaşılması aynı zamanda o iklim insanının maddi manevi pek çok durumunun açıklanması için yeterli bilgi elde etmeye imkân tanımaktadır. Mes'ûdî bu açıklamaları her ne kadar temelde yazılı kaynaklardan derlediyse de delillendirmek için hem kendi gözlemini hem de soruşturmaları vesilesiyle edindiği bilgileri kullanmıştır. Dolayısıyla Bâbil ikliminin merkezi konumunda da görüldüğü şekliyle kendi yaşadığı bölgeyi ve toplumu asıl kabul etmiş, bunu oldukça haklı bulduğu gerekçelerle izah etmiştir. Müellifin referans noktası en mutedil olan bölge, en mutedil olan toplum yani Irak bölgesi ve insanıdır. Dolayısıyla Mes'ûdî sadece müellif olarak değil, aynı zamanda yeryüzünün en mutedil noktasında doğması ve yaşaması dolayısıyla da anlatısının merkezine yerleşmektedir. Bu makalede ele alınan unsurlar Mes'ûdî'nin bir tarihçi olarak İslâm tarih yazımına sunduğu katkıların, coğrafyayı tarihin aslı bir unsuru olarak değerlendirmesiyle irtibatlı olduğunu göstermektedir. Makalede toplumların ve dolayısıyla tarihin şekillenmesinde coğrafyanın etkisinin Mes'ûdî'nin anlatısı özelinde delillendirilmesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Coğrafya, Mes'ûdî, İslâm Tarihçiliği, Tarihsel Coğrafya

Giriş

Abbâsîler döneminde 4./10. asırda kitaplarını telif eden Mes'ûdî (ö. 345/956), tarih alanında eser verdiğini açıkça belirtmesine rağmen kitaplarına dünyanın yaratılışı ve yeryüzü coğrafyası anlatımıyla başlamaktadır. Buna ek olarak karaların ve denizlerin özellikleri, dünya yüzeyindeki dağılımları, nehir ve göllerin karaları şekillendirmesi gibi konulardan oldukça ayrıntılı şekilde bahsetmektedir. Sadece bununla sınırlı kalmayarak matematik coğrafya anlatmakta, hatta bazı şehir ve bölgelerin koordinatlarını açıklamaktadır. Dolayısıyla müellifin tarih kitaplarında bir coğrafya kitabında aranan bilgilere rahatlıkla ulaşmak mümkündür.¹ Ancak Mes'ûdî'nin okuyucusuna tüm bu açıklamaları yapmasının gerekçesi Dünya'nın evrendeki konumunu ve yeryüzünün özelliklerini göstermekten öte, bu hususiyetlerin insanı anlamak için anahtar niteliğinde olmasıdır. Nitekim bu sebeple sadece İslâm topraklarını değil, o dönemde yeryüzünün bilinen bütün bölgelerini kapsamaya gayret etmiştir. Bu sayede hem genel coğrafya hem de beşerî coğrafyaya önemli katkılar sunmuştur.² Bu sebeple müellifin bir coğrafyacı olarak bilime sunduğu katkılar akademik araştırmalarda ele alınmıştır.

¹ Mes'ûdî'nin coğrafya alanında ulaştığı öncü bilgiler için bkz. Mohammad Shafi, "Mas'ûdî as a Geographer", *Al-Masûdî Millenary Commemoration Volume*, ed. Sayyid Maqbul Ahmad - A. Rahman (The Indian Society for the History of Science ve The Institute of Islamic Studies, Aligarh Muslim University, 1960), 72-76.

² Sayyid Maqbul Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography: (9 th-16 th century a.d.)* (Amman : Al al-Bayt University [Camiatu Al-i'l-Beyt], 1995), 63.

Mes'ûdî'nin coğrafya ilmiyle ilişkisini ele alan araştırmacılar arasında Sayyid Maqbul Ahmad öne çıkmaktadır.³ Yazar, Mes'ûdî'nin Orta Çağ Arap coğrafya bilgisine sunduğu katkıları, hem İslâm dünyasındaki hem de Grek ve Hint menşeli kaynakları inceleyerek değerlendirmiştir. Ayrıca müellifin yaşadığı çağda, bilinen dünyanın neredeyse tamamını dolaştığı seyahatlerini tespit etmeye odaklanmıştır.⁴ Bunun dışında Abdullah Vüheybe'nin de benzer konuları ele aldığı bir kitap çalışması bulunmaktadır.⁵ Türkiye'de ise doğrudan Mes'ûdî'nin coğrafyacılığına tahsis edilen çalışmaların eksikliği hissedilmektedir. Bu araştırma mezkûr eksikliğe atfen, müellifin günümüze ulaşan iki kitabından hareketle yapılmıştır.

Günümüze ulaşan iki eseri incelendiğinde Mes'ûdî'nin temelde aynı konuları ele aldığı görülmekle birlikte bu kitaplarda üslup açısından farklılıklar bulunduğu anlaşılmaktadır. Müellifin en çok tanınan eseri *Mürûcû'z-zeheb* hacimli yapısına karşılık oldukça parçalı bir anlatıma sahiptir. Bu sebeple çoğu zaman bir konu farklı yerlerde ele alındığı için bilgilerin tespit edilerek tasnif edilmesi gerekmektedir. Oysa müellifin daha sonra kaleme aldığı ve vefatından hemen önce tamamladığı *et-Tenbih ve'l-işrâf*, tasnif sistemi ve konuları ele alırken bütünlüğü sağlaması açısından daha başarılıdır. Yine de her iki eserde müellifin tarih yazımının genelde kozmoloji ve özelde ise coğrafya temeli üstüne kurulduğu açıkça görülmektedir.

1. Dünyanın Evrendeki Konumu

Mes'ûdî'nin evren anlayışı Hint ve Batlamyus sistemleri çevresinde şekillenmiştir.⁶ Yeryüzünün merkezi oluşturduğu evren tasavvurunda arz, çekirdeği teşkil ederken sema katmanları etrafını dairesel şekilde kuşatmaktadır.⁷ Dolayısıyla coğrafya ve astronomi bütünsel bir şekilde ele alınmaktadır. Aslında bu, dönemin genel anlayışını izhar etmektedir. Çünkü her iki alan yer ile gök arasındaki ilişkiden doğmakta ve aynı temel hesaplamalardan istifade etmektedir. Bu hesaplamalar dünya üzerindeki bir noktanın koordinatlarını belirlerken kullanıldığı gibi, tarihte gerçekleşmiş bir olayın zamanını ortaya koyarken de gereklidir. Takvim hesaplamaları ya da farklı enlemlerdeki gün ve gece uzunlukları hesaplamaları aynı kaynaktan beslenmektedir. Müellif bu hesaplamalar konusunda kendisine güvenmekte, ulaştığı sonuçları daha önceki alimlerin kaydettiklerine tercih etmektedir.⁸

Dünya sadece evrenin merkezini oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda maddesi itibarıyla gök cisimlerinden farklıdır. Yeryüzündeki maddi dünya dört elementten müteşekkildir. Ancak bu elementler yeryüzüne hastır, gök alemi felekî özellikte olduğundan maddenin ateş, hava, su ve toprak hallerinden uzak beşinci bir tabiata sahiptir. Mes'ûdî'nin anlatısında dört element hem coğrafyayı hem de coğrafyanın insan üzerindeki etkilerini açıklamak için kullanılan temel unsurdur.⁹ Dört mevsimin özelliklerinin tanımlanması da elementlere göredir. Çünkü dört

³ Genelde İslâm coğrafyacılığı ile ilgilenen Hindistanlı araştırmacı yüksek lisans döneminde itibaren Mes'ûdî'yle ilgili çalışmalar yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mahmûd el-Arnaût, "Makbûl Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003).

⁴ Sayyid Maqbul Ahmad, "Al-Mas'ûdi's Contributions to Medieval Arab Geography", *Islamic Culture An English Quarterly* 27/2 (1953), 61-77; Sayyid Maqbul Ahmad, "Al-Mas'ûdi's Contributions to Medieval Arab Geography", *Islamic Culture An English Quarterly* 28/1 (1954), 275-286; Sayyid Maqbul Ahmad, "Travels of Abu'l-Hasan Ali b. al-Husayn al-Mas'ûdi", *Islamic Culture An English Quarterly* 28/4 (1954), 509-524.

⁵ Abdullah Fettah Muhammed Vüheybe, *Coğrafiyyetü'l-Mes'ûdi beyne'n-nazariye ve'l-vâki': mine'l-edebü'l-coğrâfi fi't-türâsi'l-Arabî* (İskenderiye: Münşeâtü'l-Meârif, 1995).

⁶ Tarif Khalidi, *Islamic Historiography: The Histories of Mas'ûdî* (Albany: State University of New York Press, 1975), 70.

⁷ Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işrâf*, thk. Abdullah İsmâil es-Sâvî (b.y.: Mektebetü't-Târîhiyye, 1357/1938), 8.

⁸ Khalidi, *Islamic Historiography*, 30.

⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 10. Dört unsur dünya zemininin açıklanması için de kullanılmıştır. Mes'ûdî yer yüzeyinin kum, çamur, taş ve tuz şeklinde dört unsurdan oluştuğunu ifade etmektedir. Su, insan bedeninde damarlardan kanın akması gibi yerin hava boşluklarında hareket etmektedir. Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 25. Anâsir-ı erbaa teorisi sekiz ve dokuzuncu yüzyılda yapılan tercümeleler

mevsimin her biri, elementlerin özelliklerinden birini taşır. İlkbahar kan misali sıcak ve nemlidir. Yaz sarı safra ile tanımlandığından sıcak ve kurudur. Mevsimleri belirleyen temel etken gök cisimlerinin yeryüzündeki tesirleridir. Güneş etkisiyle oluştukları için Mes'ûdî konuyu anlatırken Güneş takvimini kullanmıştır. Bu esnada takvimin mevsimleri esas almadığı da görülmektedir. İlkbahar mevsiminin başlangıcı yılbaşına değil, ekinoksun yaşandığı 20 Mart'a tekabül etmektedir. Sonbahar da gece-gündüz eşitliğinin olduğu 24 Eylül'de başlar.¹⁰

Tablo 1. Mevsimlerin Element Özellikleri

İlkbahar	Sıcak-Nemli	Kan	Hava
Yaz	Sıcak-Kuru	Sarı Safra	Ateş
Sonbahar	Soğuk-Kuru	Kara Safra	Toprak
Kış	Soğuk-Nemli	Balgam	Su

Mes'ûdî'nin yılın mevsimlerinin hangi sıraya göre düzenlendiğiyle ilgili açıklamaları, toplumların iklimle kurduğu ilişkiyi gözler önüne sermektedir. Buna göre ilkbaharın ilk mevsim olduğunu düşünenler bunu, günlerin uzamaya başlamasına ve yazın kuruluşundan sonra baharın nemliliğinin kendini göstermesine bağlamaktadır. Çünkü onlara göre nemlilik başlangıç olmaya uygun bir özelliktir. Diğer taraftan yazın ilk mevsim olması Mısır bölgesi için söz konusudur. Zira bu dönemde toplumun can damarı Nil taşar. Ayrıca takvimlerini doğuşuna göre düzenledikleri Şîrâ (Sirius) yıldızı bu dönemde doğmaktadır.¹¹ Sonbaharı ilk mevsim kabul edenlerin gerekçesi ise tohum ekiminin bu dönemde yapılmasıdır. Kışı ilk mevsim olarak kabul edenler ise Araplardır. Çünkü geçim kaynakları olan yağmurun toprağa ilk düştüğü mevsimdir.¹² Elbette bu açıklamalar kuzey yarım küre için geçerlidir. Bu durum müellifin ele aldığı toprakların büyük oranda kuzeyde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Yoksa Mes'ûdî dört mevsimin kuzey ve güney yarım kürede farklı dönemlerde yaşandığından haberdardır.¹³

2. Yeryüzünün Tasviri

4./10. asırda dünyanın coğrafi bölgelerini belirlemek için kullanılan temelde iki tasnif bulunmaktaydı. Bunların ilki Batlamyus'un Avrupa, Asya ve Libya şeklinde dünyayı üç bölgede ele almasına dayanan Grek sistemiydi. İkincisi ise İran menşeli dördüncü bölgenin merkezde yer aldığı ve çevresinin altı bölge tarafından kuşatıldığı kişver sistemiydi.¹⁴ Anlattıkları Mes'ûdî'nin meskûn yeryüzünü yedi iklim bölgesine ayırarak inceleyen kişver sistemini benimsediğini göstermektedir. Zira her ne kadar iklimlerin kapsadığı alan ve özellikleriyle ilgili ihtilafli görüşler olduğuna işaret etmişse de açıklamaları Bâbil/İrak iklimi merkezli yedi bölgenin özellikleri hakkındadır. Dördüncü iklim bu tasnifin kalbini teşkil etmektedir.

yoluyla İslâm bilim sistemi içerisine girmiştir. İnsanın sağlığı dört unsurun mutedil durumuyla açıklanmış, hastalık unsurlardan birinin artması ya da eksilmesi sebebiyle gerçekleşen bir durum kabul edilmiştir. Havanın ya da suyun kirliliği tâun gibi salgın hastalıkların ya da doğal afetlerin gerekçesi kabul edilmiştir. Mustakim Arıcı, "İslâm Coğrafyasında Salgınlar Tarihinin Sessiz Kaynakları: Taun/Veba Risaleleri Literatürü", *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2021), 100. Nitekim bu konuda Mes'ûdî, Merisiyye rüzgârının kesintisiz esmesinden Mısır'da veba olacağına anlaşıldığını söylemektedir. Yemen'de esen Bâriha rüzgârı da Irak bölgesinde veba olacağı anlamına gelmektedir. Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 17.

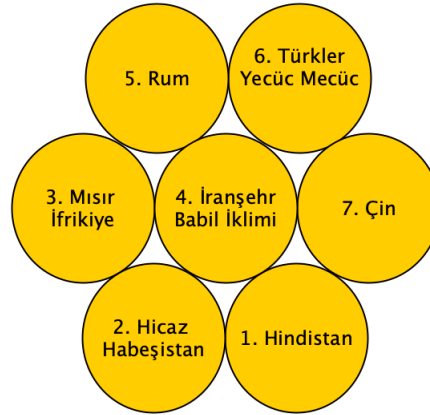
¹⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 13-15.

¹¹ Bu yıldız Mısırlıların kadim zamanlarda kullanılan en doğru takvimi oluşturmalarını sağlamıştır. Doğuşunun 365 günlük ritmi sayesinde bir yıl doğruya en yakın şekilde tespit edilebilmiştir. A. Necati Akgür, "Eski Mısır Takvimi ve Kronolojisi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 169 (2007), 9; A. Necati Akgür, "Güneş Takvimleri", *Türk Dünyası Araştırmaları* 162 (2006), 181.

¹² Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 15.

¹³ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 11.

¹⁴ Kışver sisteminin yedi iklim teorisinde, aynı enlem kuşağında birden fazla bölge bulunmaktadır. İlerleyen dönemlerde bu sistemin fiziki coğrafyaya uygun olmadığı ve farklı hükümdarlarla toplumların yaşam alanlarını muhtemelen idari gerekçelerle sistemleştirdiği için yetersiz olduğu kabul edilmiştir. Bu sebeple iklimler enlemler dikkate alınarak yeniden düzenlenmiştir. Yedi iklim fikri geçerliliğini sürdürürken bölgeler değişime uğramıştır. Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography*, 281-283, 349.

Tablo 2. Kışver Sistemine Göre Yedi İklim

Çevresi diğer altı iklimle sarılmıştır. Mes'ûdî bu bölgede doğmuş ve yetişmiş olmakla gurur duymaktadır.¹⁵

Dördüncü iklim olan Bâbil bölgesi, yedi iklimin ortasında yeryüzünün en değerli toprağıdır. Gıdası en güzel, havası en temiz bölge burasıdır. Havası ılımandır, dört mevsim yaşanır. Vücutta kalp neyse Dünya için Bâbil odur. Bu sebeple geçmiş zamanın en güçlü hükümdarları buraya yerleşmeyi tercih etmiştir.¹⁶ Mes'ûdî Bâbil bölgesinin kıymetini anlatırken konuyu Çin imparatoru ile bir Arap tüccar arasında geçen anekdotla da desteklemiştir. Burada yeryüzünde hüküm süren imparatorlar hiyerarşik olarak sıralanmaktadır. İlk sıra elbette ki dünyanın merkezinde hüküm süren Irak hükümdarına aittir.¹⁷ Dahası onun bu konumu Çin imparatorunun itirazına mahal bırakmamaktadır.

Tablo 3. Yedi İklim Bölgesinin Gök Cisimleriyle İlişkisi

1	Hindistan	Zühal/Satürn	Oğlak ve Kova
2	Hicaz ve Habeşistan	Jüpiter	Yay ve Balık
3	Mısır ve İfrikiye	Merih/Mars	Koç ve Akrep
4	Babil ve Irak	Güneş	Aslan
5	Rum	Venüs	Boğa ve Terazi
6	Yecüc Mecüc Bölgesi	Merkür	İkizler ve Başak
7	Çin	Ay	Yengeç

Merkez iklimi takip eden hiyerarşide doğu her zaman batıdan üstündür. Mes'ûdî bunun gerekçesini öncelikle Güneş ve yıldızların doğudan doğup, batıdan batmasıyla açıklamaktadır. Çünkü ona göre doğum batıdan üstündür. Bir diğer açıklama ise doğu bölgelerinin erkek yıldızlar, batı bölgelerinin dişi yıldızlar hâkimiyetinde olması ve erkeğin dışiden üstün olmasıdır.¹⁸

Matematik coğrafya konusunda son derece maharetli olan Mes'ûdî, enlem ve boylamlardan, bunların kullanımının sağladığı faydalardan bahsetmiştir. Farklı şehirlerin aynı enlem üzerinde bulunduğu işaret ederek bu bölgelerin birbirine uzaklığından ötürü farklı enlemde yer aldıkları yanılmasına düşülebileceğini söylemiştir. Oysa müellif *es-Sûretü'l-Me'mûniyye* gibi meşhur

¹⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 29-31.

¹⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 32-33.

¹⁷ Irak hükümdarını sırasıyla Arap, Türk, Hint ve Rum hükümdarları takip etmektedir. Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Kemal Hasan Mer'î (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1425/2005), 1/111.

¹⁸ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 41.

haritalarda şehirlerin enlemler üzerindeki konumlarını tahkik etmiştir. Mesela Fustat, Basra ve Şiraz ile aynı enlem üzerinde yer almaktadır. Diğer taraftan Ekvator'a olan uzaklığın sıcaklığa, dolayısıyla iklime etkisini anlatmıştır. Ancak görüldüğü üzere kışver teorisi doğrudan enlemlere dayanmamaktadır. Bu konuyu açıklığa kavuşturmak için müellif, aynı enlemde yer aldıkları halde farklı sıcaklık düzeylerine dolayısıyla ayrı iklim özelliklerine sahip şehirlerin durumunu açıklamıştır. Buna göre farklı bölgeler sadece başka yıldızların etkisinde oldukları için değil, aynı zamanda yerden yükselen sıcak ya da soğuk buharın bölgeyi etkisi altına alması sebebiyle de ayrı özellikler göstermektedir. Aynı enlemde yer alan Dimaşk ve Bağdat'ın farklı sıcaklıklarda olması bu nedenledir.¹⁹ Mes'ûdî'nin İranlıların iklim teorisini bu farkındalığı dolayısıyla benimsemesi, iklimi yalnızca enlem ile açıklanamayacak karmaşık bir olgu olarak görmesi sebebiyle haklı bir gerekçeye dayanmaktadır.

Yeryüzünün yerleşik bölgesi doğu ile batı arasında uzandığı için uç noktalarının tespiti önemlidir. Mes'ûdî doğuda Çin'den sonra gelen es-Sîle adaları,²⁰ batıda ise Kanarya Adaları'yla (el-Cezâirü'l-Hâlidât) bu sınırı belirlemiştir.²¹ Kuzey ve güney sınırlarında karanın nereye kadar uzandığı bilinmemektedir (*terra incognita*). Nitekim bu çağda Afrika kıtasının çevresi henüz dolaşılmamıştır.²² Diğer taraftan müellif, ellerindeki teknolojik imkânların insanların yeryüzünün tamamını özellikle de okyanusu gezmesine müsaade etmediğinin farkındadır. Bu sebeple denizlerin boyutlarına dair yorumları aktardıktan sonra tam mesafenin tespit edilmesinin mümkün olmadığını vurgulamıştır.²³ Diğer taraftan suların yeryüzünün sadece yüzeyini kaplamadığını bilakis suların hem yer altında hem yer üstünde uzun yollar kat edebildiğini görmüş, nehirler arası bağlantıları tespit etmeye çalışmıştır. Ölü Deniz'e döküldüğü halde oranın suyuyla karışmadan yer altına inen ve daha sonra Akdeniz'e dökülmek üzere tekrar yeryüzüne çıkan bir su kaynağı olarak Şeria (Ürdün) Nehri'ni bu özellikleriyle birlikte tanıtmıştır. Bu suyun farklı kaynaklardan çıktığı izlenimi oluştuğu halde aynı mabdan geldiğinin tespit edilmesi için, içine atılan eşyaların diğer kaynaktan çıktığına dair gözlemden yararlanıldığını söylemektedir. Yine benzer özellikteki bir diğer akarsu İsfahan Nehri'dir.²⁴ Tüm bu tespitlerine karşın yine de müellif döneminin hâkim görüşü olan güneydeki bilinmeyen topraklar anlayışından uzaklaşmamış, Afrika'yı dolaşarak Hint Okyanusu'ndan Atlas Okyanusu'na varan suları hayal edememiştir.²⁵

Yeryüzünün yüzey şekillerine gelince, deniz ve karaların oluşumu Mes'ûdî'nin aktardığı konular arasında yer almaktadır. Çünkü müellif dünya yüzeyinin farklı yüksekliklere sahip olmasını zaruri görmektedir. Buna göre yeryüzü tamamen tek bir seviyede olsa, çukurlar ve yükseltiler olmasa tamamı sularla kaplanacağı için ne hayvanlar yaşayabilir ne de ziraat yapılabilirdi. Dolayısıyla Allah Teâlâ yeryüzünde yaşamın devamlılığını sağlamak için yüzeyini dağlar ve düzlüklerden oluşacak şekilde engebeli yaratmıştır.²⁶ Ayrıca yer yüzeyi yaratıldığı haliyle kalmamış, sürekli değişmiştir. Bu değişimlerin bazılarını tarihî seyri içinde gözlemlemek mümkündür. Bu konuda Mes'ûdî Dicle nehir yatağının tarih içinde değişmesinden bahsetmektedir. Zira Kısra Perviz

¹⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 39-40.

²⁰ Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/121. Sayyid Maqbul Ahmad buranın Kore olduğu kanaatindedir. Bu fikrini Viladimir Minorsky'nin isim benzerliği teorisine dayandırmaktadır. Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography*, 50, 293, 325.

²¹ Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/69.

²² Afrika kıtasının güney ucu deniz yoluyla ancak XV. asırda aşılabilmiştir. Alfred W. Crosby, *Dünya Benimdir: Avrupa Ekolojik Emperyalizmi 900-1900*, çev. Bilgi Altınok (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 125.

²³ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 61.

²⁴ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 64.

²⁵ Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography*, 50.

²⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 25.

zamanında gerçekleşen değişikliğin izleri müellifin döneminde halen görülebilmektedir.²⁷ Toprağın yapısı da bölgeden bölgeye farklılık arz etmektedir. Bu farklılık sayesinde yüzeydeki sular birbirinden ayrı özellikler kazanmıştır. Müellif, yeryüzündeki suların buldukları toprağa göre farklı tatlarda olduklarına işaret etmiş ve onları aralarında tatlı, tuzlu, ekşi ve bitter acının bulunduğu toplamda sekiz sınıfa ayırarak incelemiştir. Ayrıca bu suların insan vücudundaki faydalı ve zararlı etkilerini anlatmıştır. Mesela mineralli suların doğru kullanıldığında vücudu temizlediği, ancak fazla içilirse organları zayıflattığını kaydetmiştir.²⁸ Mes'ûdî'nin uzun yıllarını yolda geçirmiş bir alim olarak sular hakkında yeterli bilgiye sahip olması, onları ayırt ederek faydalı ve zararlı şeklinde tasnif edebilmesi önemlidir. Çünkü bir seyyahın su ihtiyacını karşılamak için yeterince donanımlı olması zorunludur. Seyahat âdâbını anlatan eserlerde işlenen temel konular arasında suyla ilgili bahisler de yer almaktadır.²⁹

3. Coğrafyanın Canlı Yaşama Tesiri

Mes'ûdî'nin tarih anlatımında coğrafyanın tesiri bağlamında en çok yer verilen husus insan üzerindeki etkileridir. Buna göre insan ile yaşadığı çevre arasındaki ilişki iki katmanlıdır. İlk olarak müellif insanın fiziki ve ruhsal durumunu belirleyen temel unsurun, yaşadığı iklim koşulları olduğu kanaatindedir. Bu sebeple yeryüzünü dört bölgeye ayırarak incelemiş ve her bölgenin insanların özelliklerini açıklamıştır. Ona göre insanların farklı ten rengine sahip olmasının temel nedeni iklimdir. Aslında dönemin inanışları arasında yer alan ve insanoğlu için Azrail'in üç renk toprak seçtiğini söyleyen kanaati de zikretmiştir.³⁰ Fakat genel teorisini iklimler ve bunların insan üzerindeki etkisi üzerine kurmuştur.

Yeryüzü, Mes'ûdî'nin tasnifinde dört bölgeye ayrılarak ele alınmaktadır. Bu bölümlenme meskûn topraklar için geçerlidir. Müellifin kabul ettiği dünyanın meskûn olan ve olmayan şeklinde ikiye bölünerek ele alınması, Grek düşüncesi menşeli bir yaklaşımdır.³¹ Buna göre dünyanın kuzey ve güney ucunda, kutuplarda yerleşim yoktur.³² Diğer taraftan meskûn yeryüzünün güneyi fazla sıcak, kuzeyi fazla soğuk olduğundan, mutedil bölge doğu ve batıdır. Mes'ûdî'ye göre bu ikisi arasında ise doğu daha mutedil olduğundan batıya üstündür.³³

Dört çeyrekte oluşan dünyada doğu çeyreği, erkektir. Güneş tabiatının hâkim olduğu erkeklik uzun ömür, hükümdar sürelerinin uzunluğu gibi özelliklere delalet eder. Bu sebeple bölgede yaşayan insanlar tarih, biyografi ve siyaset alanlarında beceriklidir. Batı çeyreği ise ay hâkimiyetinde dişidir. Buranın halkı sır gizleyen, dindar, görüş ve firkalarına bağlı kimselerdir. Kuzey çeyreğinde soğuk ve nem hâkim olduğundan insanların cüsseleri büyük, tabiatları sert, anlayışları kıt ve renkleri aşırı beyazdır. Saçları düz ve uzundur. İnançlarına bağlı da değillerdir. Tüm bunların sebebi soğukluğun baskınlığı olduğundan daha kuzeye gidildikçe bu özellikler de artar. Kuzey bölgede yaşayan Türklerin durumu böyledir. Soğuk bedenlerini vurduğu ve sıcaklık da yüzlerinde biriktiği için yüzleri yuvarlaklaşmış, gözleri küçülmüştür. Güney çeyrekteki halkın

²⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 48.

²⁸ Mes'ûdî, *Mürûc*, 2/21-22.

²⁹ Houari Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berkay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 226.

³⁰ Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/25.

³¹ Mes'ûdî bu bilgilerin Batlamyus, Mârînus gibi kadim filozoflardan geldiğine işaret etmiştir.

³² Kuzey kutbunda yazın gece, kışın gündüz olmaz. Güney kutbu da bunun tam tersi şeklindedir. Bu sebeple Mes'ûdî'ye göre kutup bölgeleri insan yerleşimine uygun değildir.

³³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 23.

ise sıcaklık yüksek, nemleri az olduğundan derileri siyahlaşmış, gözleri kızarmış, ruhlari vahşileşmiş, saçlari kıvırcıklaşmıştır. Sıcaklığa yakınlıkları oranında bu özellikler artmaktadır.³⁴

Görüldüğü üzere Mes'ûdî insanın bulunduğu coğrafi ortama uyumlandığını, vücudunun buna göre değiştini ve bir tür evrim geçirdiğini açıklamaktadır. Türkler soğuk bölgelerde yaşadıkları için vücutlari soğumuş ve nemlenmiştir. Ten renkleri aslında beyaz olduğu halde sürekli soğukta kalmaktan dolayı kırmızılaşmıştır. Simalarının birbirine benzemesinin sebebi de aynı hava koşullarına hepsinin maruz kalmasıdır. Bu durum Türklerle has değildir. Nitekim Mısırlılar da aynı iklime maruz kaldıkları için benzerler.³⁵ Aynı gerekçelerle başka bir bölgeye göç eden ve oranın halkı ile karışan toplumlar da eski fiziksel özelliklerini kaybederler. Türkler Tibet'e yerleşip Hintlilerle bir arada yaşamaya başlayınca ten renkleri değişmiştir.³⁶ Bu teoriye göre asıl yapısını muhafaza eden, bir anlamda normal ve temel özellikler gösteren insan, en mutedil coğrafyada yaşayan insandır. Kuzey halkının derisi fazla beyaz, güneyinki fazla siyahken doğu insanının ten rengi en sağlıklı ve güzel olandır. Diğer taraftan merkezde yer alan Irak bölgesi insanı en mütেকâmil özelliklere sahiptir. Güneyin sıcaklığı ile kuzeyin soğuğunun karıştığı, böylece en mutedil iklimi oluşturduğundan insanlari da mutedil vücuda sahiptir. Her bölgenin güzel özelliklerini kendilerinde taşırlar. Tenlerinin esmer rengi en güzel renktir.³⁷

Mes'ûdî iklimin fiziki etkisinin ötesinde insanın ruhsal durumunu da etkilediğini kabul etmektedir. Bu yaklaşım Hipokrat'ın (MÖ 460-375 [?]) havanın insanın ruhsal durumuna etki ettiği ve öfke, sevinç ya da endişeye sebep olduğunu açıklayan teorisine dayanmaktadır.³⁸ Çünkü insan bedeni mizacın etkisinde olduğu gibi mizaçlar da havanın etkisindedir. Rüzgârla gelen hava değişimi de insan üzerinde bu sebeple tesirli olur. Mesela güney rüzgârı havayı ısıttığı gibi bedeni de gevşetir.³⁹ Mısır'da esen rüzgârların insan bedeni üzerinde farklı tesirleri vardır. Merisiyye rüzgârı vücut sıcaklığını güçlendirirken bölgedeki kuzey rüzgârı bedene uyusukluk verir.⁴⁰ Bu sebeple dağlarda ya da ovalarda yaşamak, hatta bedevî ya da hadarî bir yaşam sürmek de insanın karakterini şekillendirmektedir. Mes'ûdî insanların eski çağlarda bedevî ve hadarî olarak iki gruba ayrıldıkları kanaatindedir. Bedeviler arasında da yeryüzünün mutedil bölgelerinde yaşayanlar ve yaşamayanlar vardır. Araplar gibi mutedil topraklari seçen insanların sıhhatleri iyi, bedenleri kuvvetli, renkleri saf olur. Aksi durumda bedeviler kaba ve katı insanlara dönüşürler.⁴¹

Coğrafyanın mezkûr etkisi bütün canlılar için geçerlidir. Hayvanlar da benzer şekilde fiziksel değişimler yaşamaktadır. Türk topraklarında yaşayan develerin bacaklari kısalıp, boyunlari uzamıştır. Tüylarının de rengi değişmiş, açılmıştır.⁴² Volkanik bölgelerde yaşayan hayvanlari siyah, beyaz kumlarda yaşayanlari beyaz olması, dağ keçilerinin üzerinde gezdikleri dağlari renge göre kızıl, beyaz vb. olmalarının sebebi budur. Hatta müellif saç bitlerinin dahi

³⁴ Mes'ûdî, *Mürûc*, 2/171; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 21-23.

³⁵ Mes'ûdî, *Mürûc*, 2/179.

³⁶ Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/103-104.

³⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 37.

³⁸ Hipokratik külliyyatta yer alan *Havalar, Sular ve Ülkeler* isimli eser iklimin insan üzerindeki tesirlerini anlatmakta ve insan sağlığı araştırmasının ilk olarak bölgenin havasının ve suyunun özelliklerinin tespitiyle başlayacağını ifade etmektedir. Bu külliyyat doğrudan Hipokrat'ın metinlerini içermemekle birlikte onun tıp anlayışını ortaya koymaktadır. Bkz. Hippocrates - Charles Darwin Adams, "On Airs, Waters, and Places", *Complete Works of Hippocrates* (Delphi Classics, 2015).

³⁹ Mes'ûdî, *Mürûc*, 2/178-179.

⁴⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 17.

⁴¹ Mes'ûdî, *Mürûc*, 2/93, 95. Mes'ûdî'yle ilgili çalışmasında Emine Sonnur Özcan bu bilgilerin "sosyo-psikolog titizliğiyle" ortaya konduğunu belirtmektedir. Ayrıca bedevî hayatın nedenlerini anlamaya ve açıklamaya çalışan muhtemelen tek Ortaçağ aliminin Mes'ûdî olduğunu vurgulamaktadır. Emine Sonnur Özcan, *İslâm Tarih yazımında Gerçeklik ve el-Mes'ûdî* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014), 206.

⁴² Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/338.

yerleştikleri saçların rengine uyduklarını söylemektedir.⁴³ Yine dişi tavus kuşunun benzersiz renkleri ancak Hindistan'da görülebilir. Çünkü İslâm topraklarına taşındığında renkleri solar, hatta doğan yavruların da renkleri bulanık olur. Benzer bir etki bitkilerde de görülmektedir. Hindistan'dan getirilen narenciye ağaçları Umman, Basra, Irak ve Şam'da yetiştiği halde tatları ve kokuları farklılaşmış, azalmıştır.⁴⁴ Hurma, çekirdekten üretilince meyve vermediği için Basra ve Kûfe bölgesinde fidandan yetiştirilir. Oysa Bulak'ta çekirdekten de yetiştirilebilir ve bu yüzden bölgede hurma ağacı çoktur.⁴⁵

İnsan ile yaşadığı çevre arasındaki ilişkinin ikinci katmanı, beslenme, barınma gibi temel ihtiyaçları temine olanak sağlayan, üretim ve tüketim döngülerini belirleyen unsurun coğrafya olmasıdır. Beslenme alışkanlıkları; ulaşım, ticaret ve mimarî çevrenin etkisiyle şekillenir. Mes'ûdî bu ilişkiye dikkat çekmeye özen göstermiş, bölgeler arası benzerlik ve farklılıklara işaret etmiştir. Konuyla ilgili en çok bilgi verdiği bölge hayatının son dönemini geçirdiği ve üstün coğrafi konumunu vurguladığı Mısır'dır. Müellif Mısır dışındaki bütün bölgelerin yağmurdan gelen bereketle ayakta durduklarından bahsetmektedir. Oysa Mısır yağmura ihtiyaç duymadığı ve Nil'in suyuyla beslendiği için diğer bölgelerden üstündür. Elbette bu durum Mısır halkının ihtiyaçlarını karşılamak için Nil'in taşma vaktini dikkate almalarını gerektirmiştir. Mes'ûdî halkın, Nil'in sularının yükselmesinden önce kendileri ve hayvanları için yeterli yiyeceği hazırladıklarından bahsetmektedir. Mısır'ın anlatımdaki bu merkezî konumu sebebiyle kimi zaman başka bölgelerin özellikleriyle karşılaştırıldığı görülmektedir. Mesela Saîd-i Mısır (güney) ile Hicaz'ın iklimi benzer özellikler gösterdiği için her iki bölgede de büyük hurma ağaçları yetişir. Buna mukabil Aşağı Mısır (kuzey) havası Şam iklimine benzer, yağmurludur. Dolayısıyla üzüm, badem, ceviz gibi meyve ve bakliyat yetişir. İskenderiye, Lübiye ve Merâkiye gibi İfrikiyye (Kuzey Afrika) şehirlerinde çöller, dağlar ve ağaçlıklardan oluşan coğrafya sebebiyle zeytin gibi bitkisel besin kaynaklarının yanı sıra hayvan yetiştiriciliği de yapılabilmektedir. Buranın halkının koyun, eşek, soylu atlar gibi en güzel ehlileştirilmiş hayvanlara sahip oldukları söylenmiştir.⁴⁶ Sevâd (Irak) bölgesi de bitkisel besin kaynakları açısından zengindir, hurma, üzüm bağları ve başka ağaçlarla doludur.⁴⁷ Diğer taraftan siyahî topraklarında (Diyârû'z-Zenc/Orta Afrika) ve Hindistan'da ise bol bulunan muz önemli bir besin kaynağıdır.⁴⁸

Coğrafi konum bölgenin ekonomisinin nasıl şekilleneceğini de belirlemektedir. Ticaret yolları üzerindeki şehirlerin ürünlere ulaşımı her zaman daha kolaydır. Mes'ûdî Mısır'ın bu konudaki üstünlüğünü vurgulamaktadır. Çünkü bir taraftan Akdeniz ve Kızıldeniz arasındaki müstesna konumu sebebiyle deniz ulaşımına, diğer taraftan Nil sayesinde nehir ulaşımına imkân tanıdığından, Mısır'a gemilerle çeşitli bölgelerden ticarî mal getirilmektedir.⁴⁹ Nehir taşımacılığının önemine işaret eden müellif, farklı bölgelerde Nil benzeri özellik gösteren büyük nehirlerin bulunduğu bahsetmektedir. Endülüs bölgesinde Cordoba ile Sevilla arasında nakliyatı mümkün kılan büyük Guadalquivir Nehri böyledir.⁵⁰ Harizm ve başka bölgelerden ticari mal taşınması da Hazar Nehri sayesinde gerçekleşmektedir. Bölgenin kıymetli malları olan deri

⁴³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 27.

⁴⁴ Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/282.

⁴⁵ Mes'ûdî, *Mürûc*, 2/18.

⁴⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 19-20.

⁴⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 35-36.

⁴⁸ Mes'ûdî, *Mürûc*, 2/14.

⁴⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 19.

⁵⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 60.

kürkler gibi pek çok malzeme büyük gemilerle bu nehir yoluyla ihraç edilmektedir.⁵¹ Her bölge insanı o coğrafyanın kendilerine sunduğu imkânlarla geçimlerini sağlamaktadır. Mes'ûdî'nin içinde canlı yaşam olmadığını söylediği acı ve tuzlu sulardan biri olan Urmiye Gölü etrafındaki insanlar bu gölde taşımacılık yaparak yaşamlarını sürdürmektedir.⁵²

Mes'ûdî'nin tarih yazımında coğrafî unsurlar mimârî, teknolojik ve sanatsal üretimi belirleyen önemli etmenler olarak tanıtılmaktadır. Müellif, Atlas Okyanusu'nda, insanların tehlikeli sulara geçmelerini engellemek ve onları uyarmak için inşa edilmiş deniz feneri ve bronzdan büyük heykeller bulunduğunu anlatmaktadır.⁵³ Teknolojik gelişmeler henüz okyanusun aşılmasını mümkün kılmadığı için insanların çözümü bu şekilde olmuştur. Ayrıca gemilerin tatlı su ve tuzlu su için farklı yapıda inşa edildiklerine işaret etmektedir. Bazı tuzlu su gemilerinin tatlı suya geldiğinden bahsetmekte, bunun gerekçesini Aristo'nun yumurta deneyini örnek göstererek açıklamaktadır.⁵⁴

Toplumların yerleşik hayat düzenini belirleyen unsur da iklimdir. Mesela konargöçer yaşam, yazın aşırı sıcaktan kaçınmak için tercih edilmektedir. Mes'ûdî bu bağlamda Irak bölgesini hükümdarlık merkezi olarak belirleyen İran kısırlarının yazın Cibâl'de, kışın Irak'ta ikamet ettiklerini belirtmektedir. Bunun amacı yazın Irak'ın sicağından, sinek ve haşeratından korunmak, kışın da Cibâl'in şiddetli soğuşundan kaçınmaktır.⁵⁵ İklim şartları, insanın inşa ettiği yapıların kalıcılığını da belirleyen temel unsurdur. Rüzgârın ya da yağmurun yıkıcılığı özellikle abidevi yapılarda kendisini göstermektedir. Mes'ûdî Mısır piramitlerinden birinin Merisiyye rüzgârına karşı konumlanan güney tarafının çatladığını aktarmaktadır.⁵⁶ Yine İskenderiye'de yağmur o kadar şiddetlidir ki İskenderiye Feneri'nin yarısından itibaren yıkılmasına sebep olmuştur.⁵⁷ Diğer taraftan depremler yerleşim yerlerinin kaderini belirlemek noktasında iklim şartlarından daha etkindir. Mes'ûdî şahit olduğu 18 Ramazan 344 (5 Ocak 956) tarihli depremi canlı tasvirlerle anlatmaktadır. Mısır, Şam ve Mağrib topraklarının çoğunda hissedilen depremde İskenderiye Feneri'nin bir kısmı yıkılmıştır. Depremın yarım saat sürdüğünü ifade eden müellif bundan daha büyük bir sarsıntı yaşamadığını belirtmektedir. Yerın altından sanki bir şey geçiyormuş gibi büyük bir zelzele olduğunu, yoğun bir uğultu yükseldiğini ifade etmektedir. Buna rağmen müellifin yaşadığı şehir Fustat'ta yıkım az olmuş, can kaybı yaşanmamıştır.⁵⁸ Diğer taraftan Mes'ûdî depremleri bölge topografyasını değiştiren önemli olaylar olarak da değerlendirmektedir. Çünkü depremleriyle meşhur Kûmes şehrinde, yaşanan sarsıntılar

⁵¹ Bu kürkler arasında en kıymetlisi siyah tilki kürküdür. Çünkü diğer kürklere nazaran vücudu sıcak tutma kapasitesi fazladır. Mes'ûdî bu özelliğin keşfiyle ilgili güzel bir anekdot aktarmaktadır. Halife Mehdî-Billâh (h. 775-785) hangi kürkün daha sıcak tuttuğunu keşfetmek için çok karlı ve soğuk bir kışta su dolu kapları kürklerle bağlayarak test etmiştir. Bu deney sonucunda siyah tilki kürkü bağlı olan hariç tüm sular donmuş, dolayısıyla bu kürkün sıcak tutma becerisi ortaya çıkmıştır. Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 55-56.

⁵² Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 65. Urmiye Gölü'nde tuzluluk seviyesi sebebiyle balık ve yumuşakçalar yaşamamaktadır. Ancak göle egemen canlı bir karides türü bulunmaktadır. Göçebe kuşlar bölgeye uğramakta ve bu karidesle beslenmektedir. M. Ghaheri vd., "Lake Urmia, Iran: A Summary Review", *International Journal of Salt Lake Research* 8/1 (1999), 22.

⁵³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 60.

⁵⁴ Mes'ûdî yumurta deneyini *el-Âsârü'l-ulviyye*'den alıntılanmaktadır. Buna göre yumurta tatlı suda batarken denizin tuzlu suyunda yüzeyde durmaktadır. Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 63-64.

⁵⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 33.

⁵⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 18.

⁵⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 42-43.

⁵⁸ Akdeniz/Himalaya kuşağında gerçekleşen bu depremin ardından aynı yıl Mısır'da bir sarsıntı daha yaşanmıştır. Nuh Arslantaş, *İslam Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri: İlk On Asırda (h. I-X/m. VII-XVI. Yüzyıllar)*. (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003), 68-69.

sebebiyle su kaynakları yer değiştirmiştir. Çin'den Fergana'ya uzanan depremler neticesinde bölgedeki bazı yerleşimler sazlık ve bataklık haline gelmiştir.⁵⁹

Mes'ûdî'nin hayvanlar hakkında verdiği bilgiler incelendiğinde bunların önemli bir kısmının ilginç kabul edilerek *acâib* literatürünün bir uzantısı şeklinde aktarıldığı görülmektedir. Bu gariplik kanaati, Mes'ûdî'nin kendi yaşamındaki normun ne kadar dışına çıktıklarına göre belirlenmektedir. Çünkü müellif hem kitaplarda bulduğu hem de seyahatleri esnasında karşılaştığı veya görüştüğü insanlardan derlediği *acâib* pek çok canlıya ve duruma eserlerinde yer vermiştir. Ayrıca bunları aktarırken araştırma yapmış, okuduklarını ve duyduklarını tahkik etmiştir. Câhız'ın gergedanların yedi yıl boyunca yavrularını karınlarında taşıdıklarını söylemesini eleştirmesi bu tahkike bir örnektir. Çünkü denizcilerden soruşturarak gergedanların da büyük baş evcil hayvanlar gibi doğum yaptıklarını öğrenmiştir. Burada Câhız gergedan ile kanguruyu karıştırmış gibidir.⁶⁰ Bunun gibi başka hayvanların da ilginç özelliklerine değinmiştir. Ateş böceğinin geceleri mum ışığı gibi etrafını aydınlatarak nehrin üzerinde uçtuğundan bahsetmektedir.⁶¹ Yine balinanın okyanus yüzeyindeyken havaya su püskürtmesini tasvir etmiştir.⁶² Elektrikli yılan balığının avcılarının ellerini ve kollarını çarptığını anlatmıştır.⁶³ Timsahların ağzından parazitleri yiyerek beslenen kuşları betimlemiştir.⁶⁴

Mes'ûdî *acâib* anlatılarında olayın ilginçliğini ortaya koymanın yanı sıra durumun keyfiyetini açıklamış ve kendi coğrafyası içindeki normalliği vurgulamıştır. Bu onun tarihi açıklarken doğal nedenler aramasında da kendisini gösteren bilimsel yaklaşımının önemli bir parçasıdır.⁶⁵ Bu bağlamda aynı tür hayvanlarla karşılaşan toplulukların birbirinden farklı uygulamalar geliştirmesini ele alarak bunları gerekçelendirmeye çalışmıştır. Konunun en güzel örneklerinden biri fillerle ilgili verdiği bilgilerdir. Çünkü filler İran topraklarında ve Hindistan'da ehlileştirildiği ve savaşlarda ya da ziraatte toprak işlerken kullanıldığı bilindiği halde, Orta Afrika'da siyahiler tarafından sadece fildişi için avlanmaktadır.⁶⁶ Ayrıca Orta Afrika halkı at, katır, deve gibi binek hayvanları bulunmadığı için ulaşımda eğer ve semer taktıkları ineği kullanmaktadır.⁶⁷ Benzer şekilde pek çok bölgede bulunan maymunların zehirli yemekleri ayırt etme özelliğini Hint ve Sind toplumları fark etmiş, onları çaşnigîr⁶⁸ olarak kullanmıştır.⁶⁹ Emevîler döneminde Yezîd'in Ebû Kays isimli maymunu ise yalnızca bir maskottur.⁷⁰

4. Mes'ûdî'nin Coğrafi Referanslara Kaynaklığı

Mes'ûdî dünya coğrafyası hakkında bilgi verirken üç temel kaynaktan yararlanmıştır. Bunların ilki elbette coğrafya konusunda bilgi veren kitaplardır. Bu konuda Grek kültüründen istifade eden

⁵⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 44-45.

⁶⁰ Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography*, 65.

⁶¹ Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/264.

⁶² Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/85.

⁶³ Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/267.

⁶⁴ Egyptian Plover (Timsah Kuşu) Mes'ûdî'nin bu tasvirinde anlattığı kuş türüdür.

⁶⁵ Khalidî, *Islamic Historiography*, 43.

⁶⁶ Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/129-132, 211, 2/7-11. Fillerin orduda kullanımının başlangıcı bilinmemekle birlikte çeşitli amaçlarla MÖ. 3. binyıldan itibaren İndüs vadisinde evcilleştirilerek kullanıldıklarına dair kayıtlar bulunmaktadır. İlerleyen zaman içinde bu kullanım Hindistan bölgesinden batıya kayarak Akdeniz uygarlıklarına kadar ulaşmıştır. İskender'in ordularına filleri de dahil ettiği bilinmektedir. Helenistik krallıklar döneminde Hindistan filine erişim imkânı bulunamadığında Afrika fillerine yönelindiği görülmektedir. Hatice Uyanık, "Helenistik Orduların Mobil Kuleleri ve Savaş Tankları: Savaş Filleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 36 (2019), 183-198. Dolayısıyla siyahî halkların kendi savaşlarında filleri kullanmaması, Mes'ûdî'nin yaptığı doğru bir tespit gibi gözükmekteyken bu fillerin başka toplumlar tarafından orduda istihdam edildiği anlaşılmaktadır.

⁶⁷ Mes'ûdî, *Mürûc*, 2/6, 13.

⁶⁸ Hükümdar sofralarında bulunarak zehirlenme ihtimaline karşı yemekleri tadıp kontrol eden saray görevlilerine verilen isim.

⁶⁹ Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/151.

⁷⁰ Mes'ûdî, *Mürûc*, 3/62.

bir literatürü kullandığı anlaşılmaktadır.⁷¹ İkinci kaynağı ise kendi gözlemlerine dayanmaktadır. Nitekim müellif kuzey yarım kürede yaşadığı ve eserlerini Mısır'dayken yazdığı için coğrafi tanımlamalar yaparken kendi bulunduğu mevki referans almıştır. Dolayısıyla eserleri incelenirken bu durum göz önünde bulundurulmalıdır. Mes'ûdî dağların, bölgenin güneyinde konumlanması durumunda güneyden gelen sıcak rüzgârları engellemesi sebebiyle o mekânı soğutacağını bir kaide olarak zikretmektedir. Ancak bu durum aslında sadece kuzey yarım kürede yer alan bölgeler için geçerlidir. Denizlerle ilgili kaidesi de bu şekildedir. Çünkü güneyde bulunan denizin bölgeyi ısıttığını, kuzeyde konumlanan denizin ise bölgeyi soğuttuğunu söylemiştir.⁷² Ancak güney yarım kürede bu durum tam tersine işlemektedir. Yine de dünya karalarının büyük kısmı kuzey yarım kürede yer aldığından ve Mes'ûdî'nin yaşadığı dönemde bilinen dünyanın neredeyse tamamında bu kaideler doğru olacağından hata payının oldukça küçük olduğu söylenebilir.

Mes'ûdî'nin üçüncü kaynağı ise görüştüğü kimselerden aldığı bilgilerdir. Mes'ûdî bu şekilde bilgi toplama metodunu Batlamyus el-Kalûzî'nin (ö. 168 [?]) kullandığına işaret etmiştir. Batlamyus kitaplardaki bilgiyi karşılaştırmak için dünyanın farklı bölgelerine elçiler göndermiş, onların gözlemleriyle elde ettikleri malumatı kitabî bilgi ile mukayese ederek aktarmıştır.⁷³ Mes'ûdî'nin bu üç kaynağı doğru sorularla mezcederek kullanması, çağı için öncü fikirler ortaya koyduğu bir metodolojiye sahip olmasına ve bazı hatalı bilgileri tespit etmesine olanak tanımıştır. Mesela Karadeniz ile Azak Denizi ve Hazar Denizi'nin üç farklı deniz olduğunu net şekilde açıklamaktadır. Bu konuda eski kaynaklarda karışıklık yapıldığından ve her üç denizin aynı deniz zannedildiğinden bahsetmiştir.⁷⁴ Konuyla ilgili bu çıkarımı yapmasını, aldığı tarihî haberleri farklı bir gözle değerlendirmesi sağlamıştır. Çünkü kanaatini ispatlamak için Rusların deniz ulaşımında kullandıkları yollarla ilgili bir bilgi zikretmektedir. Buna göre Ruslar Karadeniz ve Azak Denizi'ne ulaşabilmek amacıyla Hazar Denizi'nden ayrılmak için Hazar hükümdarıyla anlaşma yapmak zorunda kalmışlardır. Bu durum Hazar'ın diğer denizlerle nehir dışında bir bağlantısının olmadığını ortaya koymaktadır.⁷⁵

Mes'ûdî elde ettiği bilgileri kendi önceliklerini dikkate alarak tasnif etmiş ve bu şekilde okuyucusuna kişver sistemine dayalı bir dünya tasavvuru sunmuştur. Ona göre dünya üzerinde yaşanmaya en uygun, kendi tabiriyle "en mutedil iklim", Irak iklimi olduğundan diğer bölgelerle ilgili izahlar Bâbil ikliminden farklılıklarına göre yapılmıştır. Coğrafyanın insanın hem fiziki hem ruhsal özelliklerini belirleyen temel etken olduğu teorisinin bir sonucu olarak en mütekâmil özelliklere sahip toplum da Irak bölgesinde yaşayanlardır. Aslında Irak bölgesi Mes'ûdî'nin kitabını yazdığı dönemde (345/956) görkemini kaybetmiştir. Nitekim müellif bölgenin kıymetli on eyaletinin kan kaybettiğini; su baskını, sürgün, kuraklık ve bölgeye hâkim olan Türk ve Deylemliler'in zulmü sebebiyle göç verdiğini, hatta bir kısmının harabe haline geldiğini aktarmaktadır. Ancak bu durum dördüncü iklim hakkında müellifin fikirlerini sorgulamasına sebep olmamıştır. Mes'ûdî Bâbil'in merkezi *Medînetü's-Selâm*'ın toprağının, havasının, suyunun ve yiyeceğinin en iyisi olduğuna emindir. Mısır'da yaşadığı ve Mısırlıların da kendi coğrafyaları

⁷¹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 23, vd. Coğrafya sahasında müellifin kaynaklarının ayrıntılı tasnifi için ayrıca bkz. Ahmad, "Al-Mas'udi's Contributions to Medieval Arab Geography", 1953; Ahmad, "Al-Mas'udi's Contributions to Medieval Arab Geography", 1954; Zeynep Kaya Ünal, *Abbâsî Döneminde Bir Dünya Tarihi Anlatısı Kurmak Mes'ûdî ve Tarih Metodu* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2024), 164-178.

⁷² Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 26.

⁷³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 27.

⁷⁴ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 59.

⁷⁵ Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/142.

için benzer görüşlere sahip olduklarını bildiği halde tereddüde düşmemiştir. Ona göre yeryüzünün en kıymetli nehri Nil değil bilakis Dicle ve Fırat'tır. Nitekim en güzel yer de iki nehrin birleştiği Mezopotamya'dır. Dahası müellif bu tercihinin sebebinin kendi vatanına duyduğu sevgi olduğunun da farkındadır.⁷⁶ Yine acâib anlatıları Bâbil ikliminin normaline karşı merkezden uzaklaştıkça ortaya çıkan farklılıklar şeklindedir. Görüldüğü üzere Mes'ûdî yeryüzünü tanımlarken kendisini, dolayısıyla içine doğduğu coğrafyayı referans almıştır.

Sonuç

Mes'ûdî kullandığı kaynaklar ve değerlendirme metoduyla kendisinden önce yapılmış çalışmalara katkı sağlamayı, ilmî ilerleme içerisinde bir basamak olmayı hedeflemiştir. Çünkü imkânlarının geçmişteki alimlerden fazla olduğunun farkındadır ve bunu en iyi şekilde değerlendirmeye gayret etmiştir.⁷⁷ Nitekim bu gayreti meyvesini vermiş, özgün bakış açısı ve sorgulayıcı kişiliği sayesinde coğrafyayı sadece tarihî hadiselerin cereyan ettiği mekân olarak değil, tarihi doğrudan etkileyen bir âmil olarak sunduğu bir metot geliştirebilmiştir. Bu metotla ortaya koyduğu çalışma, Batlamyus'un bilinmeyen topraklar kavramına dolaylı şekilde meydan okuyabilecek sistematik bir dünya tasviri sunan, Arap dünyasındaki ilk coğrafyacı kabul edilmesini sağlamıştır.⁷⁸

Mes'ûdî'nin coğrafya anlayışı tek bir kelimeyle tanımlanmak istenirse bu sözcük karşımıza *itidal* olarak çıkar. Nitekim müellifin tasvirinde coğrafi merkez olarak seçilen Bâbil, en mutedil topraklar olduğu gibi halkı da hem fiziken hem ruhen en iyi durumdaki insanlardır. Her ne kadar merkez dışında Hindistan'daki güzel tavus kuşları ya da mis kokulu narenciyeler gibi kıymetli unsurlar mevcutsa da bunlar Mes'ûdî'nin taraflı kabulünde Bâbil bölgesinin kıymetine halel getirmez. Dolayısıyla onun coğrafi determinizminin son derece yanlı ve kendinden menkul bir değer sahibi olduğunu kati surette söylemek mümkündür. Yine de müellifin bu yanlı tutumu kendi çağının fiziki ve beşerî coğrafyasını, hayvan ve bitki türleri gibi temel unsurlarını oldukça doğru tasvir etmesine engel teşkil etmemiştir. Zira bilimsel metodunda gözlem ve sözlü bilgi edinme yöntemlerinin yazılı metin ile dengeli kullanımı, Mes'ûdî'ye çağının pek çok yazarının dünya kavrayışının ötesine geçerek yeryüzünü bütüncül bir bakış açısıyla açıklamasına imkân tanımıştır.

⁷⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 37-38.

⁷⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 66.

⁷⁸ Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography*, 49.

Kaynakça

- Ahmad, Sayyid Maqbul. *A History of Arab-Islamic Geography: (9 th-16 th century a.d.)*. Amman : Al al-Bayt University [Camiatu Al-i'l-Beyt], 1995.
- Ahmad, Sayyid Maqbul. "Al-Mas'ûdî's Contributions to Medieval Arab Geography". *Islamic Culture An English Quarterly* 27/2 (1953), 61-77.
- Ahmad, Sayyid Maqbul. "Al-Mas'ûdî's Contributions to Medieval Arab Geography". *Islamic Culture An English Quarterly* 28/1 (1954), 275-286.
- Ahmad, Sayyid Maqbul. "Travels of Abu'l-Hasan Ali b. al-Husayn al-Mas'ûdî". *Islamic Culture An English Quarterly* 28/4 (1954), 509-524.
- Akgür, A. Necati. "Eski Mısır Takvimi ve Kronolojisi". *Türk Dünyası Araştırmaları* 169 (2007), 9-72.
- Akgür, A. Necati. "Güneş Takvimleri". *Türk Dünyası Araştırmaları* 162 (2006), 179-230.
- Arıcı, Mustakim. "İslâm Coğrafyasında Salgınlar Tarihinin Sessiz Kaynakları: Taun/Veba Risaleleri Literatürü". *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2021), 93-148. <https://doi.org/10.12658/Nazariyat.7.1.M0132>
- Arnaüt, Mahmûd el-. "Makbûl Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/429-430. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Arslantaş, Nuh. *İslam Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri: İlk On Asrında (h. I-X/m. VII-XVI. Yüzyıllar)*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003.
- Crosby, Alfred W. *Dünya Benimdir : Avrupa Ekolojik Emperyalizmi 900-1900*. çev. Bilgi Altınok. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Ghaheri, M. vd. "Lake Urmia, Iran: A Summary Review". *International Journal of Salt Lake Research* 8/1 (1999), 19-22. <https://doi.org/10.1007/BF02442134>
- Hippocrates - Charles Darwin Adams. "On Airs, Waters, and Places". *Complete Works of Hippocrates*. Delphi Classics, 2015.
- Khalidî, Tarif. *Islamic Historiography: The Histories of Mas'ûdî*. Albany: State University of New York Press, 1975.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. thk. Abdullah İsmâil es-Sâvî. b.y.: Mektebetü't-Târîhiyye, 1357/1938.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Kemal Hasan Mer'î. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1425/2005.
- Özcan, Emine Sonnur. *İslam Tarihyazımında Gerçeklik ve el-Mes'ûdî*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014.
- Şafî, Mohammad. "Mas'ûdî as a Geographer". *Al-Mas'ûdî Millenary Commemoration Volume*. ed. Sayyid Maqbul Ahmad - A. Rahman. 72-76. The Indian Society for the History of Science ve The Institute of Islamic Studies, Aligarh Muslim University, 1960.
- Touati, Houari. *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Uyanık, Hatice. "Helenistik Orduların Mobil Kuleleri ve Savaş Tankları: Savaş Filleri". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 36 (2019), 183-198. <https://doi.org/10.30794/pausbed.530853>
- Ünal, Zeynep Kaya. *Abbâsî Döneminde Bir Dünya Tarihi Anlatısı Kurmak Mes'ûdî ve Tarih Metodu*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2024.
- Vüheybe, Abdullah Fettah Muhammed. *Coğrafiyyetü'l-Mes'ûdî beyne'n-nazariye ve'l-vâkı': mine'l-edebü'l-coğrafi fi't-türâsi'l-Arabî*. İskenderiye: Münşeâtü'l-Mearif, 1995.